

تشبیه بدلی

و در کتاب‌های درسی دوره متوسطه

چکیده

در این مقاله «تشبیه بدلی» که یکی از اقسام تشبیه از جنبه شکل ظاهری یا شیوه بیان طرفین تشبیه است و در کتاب‌های بیان مغفول واقع شده است، بررسی و تحلیل می‌شود و تفاوت آن با استعاره تبیین، و شواهد آن از کتاب‌های درسی و مثنوی مولوی بیان می‌گردد.

کلید واژه‌ها:

تشبیه بدلی، تناسب تشبیه، استعاره، بدل، مشبه، مشبه‌به.

سید رضی میرصادقی
دانشجوی دکتری
ادبیات فارسی و دبیر
بازنشسته‌ی زنجان

در کتاب‌های ادبیات دوره دبیرستان، در موارد متعدد تشبیه‌ی به کار رفته که در آن «تناسب تشبیه» صورت گرفته ولی چون تا آن جا که من برخورد کرده‌ام همکاران محترم آن را استعاره تلقی می‌کنند. بر این اساس، بر آن شدم تا مقاله حاضر را با ذکر آن موارد و شواهدی از مثنوی، با بیان انواع آن، ارائه دهم تا شاید این مقوله ادبی جایگاه خود را در میان علوم بلاغی دوره دبیرستان بیابد و بتوانیم بین تشبیه بدلی و استعاره تفاوت قائل شویم.

تشبیه‌را از جنبه‌های مختلف تقسیم‌بندی و بررسی کرده‌اند که یکی از این جنبه‌ها، تقسیم‌بندی تشبیه از جنبه شکل ظاهری بیان آن (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۲۶) با چگونگی ذکر طرفین (احمدنژاد، ۱۳۸۲: ۳۷) است که شامل ملفوف، مفروق، جمع، تسویه است ولی تشبیه بدلی را نیز می‌توان در این گروه جای داد.

تشبیه بدلی: «یکی از اقسام قوی تشبیه، تشبیه‌های بدلی است» (فرشیدورد، ۱۳۵۷: ۳۱) که در آن‌ها مشبه‌به بدل از مشبه است یا مشبه بدل از مشبه‌به است که در حالت اول معمولاً بدل همراه با «این» و «آن» یا «ای» دیده می‌شود. مثال:

بستر بیماری می‌افتد و راز دل خود را به مادر می‌گوید و همه سفارش‌ها را به او می‌کند و سپس:

این گفت و به گریه دیده تر کرد
و آهنگ ولایت دگر کرد

چون راز نهفته بر زبان راند

جانان طلبید و لیک جان داد (نظامی، ۱۳۸۴: ۵۷۱)

مجنون وقتی خبر مرگ لیلی را می‌شنود، بر سر قبر او می‌آید و آن قدر ناله و زاری می‌کند تا این که در آن جا دیدگان فرو می‌بندد. او را کنار لیلی به خاک می‌سپزند.

در داستان رومئو و ژولیت وقتی رومئو در تبعید خبر مرگ ژولیت را می‌شنود، زهری قوی به چنگ می‌آورد و به ورونا می‌رود تا خود را کنار جسد ژولیت مسموم کند. او به آرام‌گاه می‌رود و در آن جا با کنت پاریس مواجه می‌شود. کنت پس از منازعه کشته می‌شود و رومئو زهر را می‌نوشد و می‌میرد. راهب ژولیت را بیدار می‌کند. وقتی ژولیت نعش رومئو را در کنار خود می‌بیند، با خنجر خود کشتی می‌کند.

نتیجه

دو اثر از دیدگاه‌های مختلفی با هم تشابه دارند. حوادث اصلی دو داستان از عاشق شدن دو قهرمان، تبعید آن‌ها، حوادث زیاد در زندگی آن‌ها، شوی دادن اجباری ژولیت و لیلی، پاک زیستن آن دو، کمک افراد مختلف جهت حل مشکل دو عاشق و سرانجام مرگ آن دو... شبیه به هم‌اند. البته اختلافاتی هم دیده می‌شود؛ برای مثال؛ در داستان شکسپیر اختلاف دو خانواده قبل از عاشق شدن شکل می‌گیرد یا در داستان لیلی و مجنون، اول لیلی از دنیا می‌رود و سپس، قیس، ولی در داستان رومئو و ژولیت، اول رومئو و سپس ژولیت از دنیا می‌روند.

با توجه به این که اثر نظامی محصول قرن ششم هـ ق برابر با قرن ۱۱ میلادی و اثر شکسپیر متعلق به قرن پانزدهم میلادی نمی‌توان گفت که این دو اثر به صورت توارد به شکل هم درآمده باشند بلکه می‌توان گفت شکسپیر در نوشتن اثرش داستان لیلی و مجنون را مطالعه کرده و تحت تأثیر آن بوده است.

منابع

۱. شکسپیر، ویلیام؛ رومئو و ژولیت، مترجم: علالدین بازارگادی، بنگاه ترجمه و نشر، ۱۳۵۱.
۲. نظامی؛ داستان لیلی و مجنون (کلیات خمسه)، تصحیح وحید دستگردی، انتشارات نگاه، ۱۳۸۴.
۳. لافقی، محمد عبدالسلام؛ ادبیات تطبیقی، مترجم: سید حسین سیدی، به نشر، ۱۳۸۲.

به مهلتی که سپهرت دهد، ز راه مرو
تو را که گفت که این زال ترک دستان کرد
سپهر (مبدل منه = مشبه) ← زال (بدل = مشبه به) که
همراه با «این» است. مثال از کتاب‌های درسی:

بشکن دل بی‌نوای ما را ای عشق
این ساز شکسته‌اش خوش آهنگ‌تر است (کتاب سوم، شعر ساز شکسته)
و پیدا نکردم در آن کنج غربت
به جز آخرین صفحه دفترت را
همان دستمالی که پیچیده بودی
در آن مهر و تسبیح و انگشترت را (کتاب دوم، شعر مسافر)
دستمال (مشبه) ← آخرین صفحه دفتر (مشبه به) ای دیو
سپید پای در بند

ای گنبد گیتی ای دماوند
دماوند (مشبه = مبدل منه) ← گنبد گیتی (بدل = مشبه به)
سبب قوت و تأثیر این گونه تشبیهات این است که از شدت
شبهات، مشبه به عین مشبه فرض شده و تشبیه به استعاره
نزدیک شده و به اصطلاح «تناسی تشبیه» روی داده است.
تشبیه بدلی به شیوه‌های مختلف در متون ادبی آمده است
که در این مقاله ضمن معرفی آن‌ها به ذکر شواهدی از مثنوی
و کتاب‌های درسی می‌پردازم.

۱. تشبیه بدلی که مشبه در مصراع اول و مشبه به در مصراع
دوم آمده است. مثال از کتاب‌های درسی:
گفت: مردم ز تشنگی دریاب
آتشم را بکش به لختی آب (کتاب اول دبیرستان، داستان خیر و شر)
تشنگی (مشبه = مبدل منه) ← آتش (مشبه به = بدل)
به پیش دشمنان استاد و جنگید
رهاند از بند اهریمن وطن را (کتاب اول دبیرستان، در امواج سند)
دشمنان ← اهریمن
موی سپید را فلکم رایگان نداد
این رشته را به نقد جوانی خریده‌ام (کتاب دوم، حدیث جوانی)
(موی سپید ← رشته)

تویی بهانه آن ابرها که می‌گریند
بیا که صاف شود این هوای بارانی (کتاب سوم، شعر آفتاب پنهانی)
گریستن ← هوای بارانی
چو نزدیک گشتند پیر و جوان
دو شیر سرافراز و دو پهلوان (کتاب سوم، شعر رزم رستم و اسفندیار)
پیر و جوان ← دو شیر
بشکن دل بی‌نوای ما را ای عشق
این ساز شکسته‌اش خوش آهنگ‌تر است (کتاب سوم، شعر ساز شکسته)
دل بی‌نوای ما ← ساز

۲. تشبیه بدلی که مشبه در مصراع دوم و مشبه به (بدل) در
مصراع اول آمده است. مثال از کتاب‌های درسی:

یعنی کلیم آهنگ جان سامری کرد
ای یاوران باید ولی را یوری کرد (کتاب سوم، شعر بانگ جرس)
ولی ← کلیم
مردی تذرو کشته را پرواز داده
اسلام را در خامشی آواز داده (کتاب سوم، شعر هجرت)
مثال از مثنوی:
آفتابی رفت در کازه هلال
در تقاضا که ارحنا یا یلال (۱۰۹۸/۶)
بلال (مشبه = مبدل منه) در مصراع دوم هلال (مشبه به =
بدل) در مصراع اول

۳. تشبیه بدلی که مشبه و مشبه به در یک مصراع و مشبه
قبل از مشبه به آمده است. این گونه، به شیوه بدل دستوری
آمده است. مثال از کتاب درسی:
علی، ای همای رحمت، تو چه آیتی خدا را
که به ماسوا فکندی همه سایه هما را (کتاب دوم، شعر همای رحمت)
علی (مشبه = مبدل منه) ← همای رحمت (مشبه به = بدل)
که ناگاه عمرو آن سپهر نبرد
برانگیخت ابرش برافشانند گرد (کتاب دوم، شعر حمله حیدری)
عمرو (مشبه = مبدل منه) ← سپهر نبرد (مشبه به = بدل)
و با غربتی کهنه تنها نهادی
مرا، آخرین پاره پیکرت را (کتاب دوم، شعر مسافر)
من (مشبه = مبدل منه) ← آخرین پاره پیکر (مشبه به = بدل)
راه دهید یار راه، آن مه ده چهار را
کز رخ نوربخش او نور نثار می‌رسد (کتاب اول، شعر آب زیند راه را)
یار (مشبه = مبدل منه) ← مه ده چهار (مشبه به = بدل)
کنج ویرانه رندان شد اگر سهم بهار
شکر آزادی و آن گنج خداداد کنید (کتاب اول، شعر مرغ گرفتار)
آزادی (مشبه = مبدل منه) ← گنج خدا داد (مشبه به = بدل)

۴. تشبیه بدلی که مشبه و مشبه به در یک مصراع ولی
مشبه به قبل از مشبه آمده است؛ مثال از کتاب‌های درسی:
قاصدروزان ابری، داروگ، کی رسد باران؟ (کتاب دوم، شعر داروگ)
داروگ (مشبه) ← قاصد (مشبه به)

۵. تشبیه بدلی که مشبه در بیت ما قبل بدل یا بیت‌های
قبل از آن است. مثال از کتاب‌های درسی:
بگیر ای موج سنگین کف‌آلود
ز هم واکن دهان خشم وا کن

بخور ای اژدهای زندگی خوار
دوا کن درد بی‌درمان دوا کن (کتاب اول، شعر در امواج سند)
موج (مشبه = مبدل منه) ← اژدها (مشبه به = بدل)

۶. تشبیه بدلی که مشبه در بیت‌های بعدی آمده؛ یعنی بدل
قبل از مبدل منه ذکر شده است. مثال از کتاب‌های درسی:
و پیدا نکردم در آن کنج غربت
به جز آخرین صفحه دفترت را
همان دستمالی که پیچیده بودی
در آن مهر و تسیب و انگشترت را (کتاب دوم، شعر مسافر)
دستمال (مشبه) ← آخرین صفحه دفتر (مشبه به)

۷. تشبیه بدلی به شیوه دستور زبان:
ای ضیاء الحق، حسام‌الدین، توی
که گذشت از مه به نورت مثنوی
ضیاء الحق ← حسام‌الدین (۱/۴)

۸. تشبیه بدلی که ضمیر مشبه واقع شده است:
۸-۱. تشبیه بدلی که ضمیر دوم شخص مفرد جدا مشبه
واقع شده است. مثال از کتاب‌های درسی:
با یاد رنگ و بوی تو، ای نوبهار عشق
هم چون بنفشه سر به‌گریبان کشیده‌ام (کتاب دوم، شعر حدیث جوانی)
تو (مشبه = مبدل منه) ← نو بهار عشق (مشبه به = بدل)

۸-۲. تشبیه بدلی که ضمیر اول شخص مفرد جدا مشبه
واقع شده است:
و با غربتی کهنه تنها نهادی
مرا، آخرین پاره پیکرت را
من (مشبه = مبدل منه) ← آخرین پاره پیکر (مشبه به = بدل)
(کتاب دوم، شعر مسافر)

۸-۳. تشبیه بدلی که ضمیر پیوسته سوم شخص مفرد، که
مرجعش قبلاً ذکر شده، مشبه واقع شده است:
دید صدیقش بگفت ای آفتاب
نی ز شرقی نه ز غربی خوش بتاب
ش (پیامبر) ← آفتاب

۸-۴. تشبیه بدلی که ضمیر متصل دوم شخص مفرد مشبه
واقع شده که قبلاً مرجع آن ذکر شده است. مثال از مثنوی:
آینه آوردمت، ای روشنی
تا چو بینی روی خود یادم کنی
ت (یوسف) ← روشنی (۳۱۹۹/۱)

۹. تشبیه بدلی کنایی: در این نوع، مشبه کلمه‌ای است که
به جای مکنی‌عنه آمده و تشبیه بین مکنی‌عنه و مشبه به
برقرار است. در مثال زیر از مثنوی، مشبه به (بدل) در مصراع
اول و مشبه (مکنی‌عنه = مبدل منه) در مصراع دوم آمده
است:

کاین چه غل است ای خدا بر گردنم
ور نه غل باشد که گوید من منم (۲۴۴۹/۱)
«من منم» گفتن کنایه از کبر است که مشبه واقع شده و
مشبه به (غل) در مصراع اول ذکر شده است.

۱۰. تشبیه بدلی که مشبه، خود مستعار منه است و در
مصراع اول ذکر شده و بدل (مشبه به) در مصراع دوم آمده
است. مثال از مثنوی:

ای عجب کو آن عقیق قندخا
آن کلید قفل مشکل‌های ما (۳۳۱۲/۶)
عقیق قندخا (لب = مشبه) ← کلید قفل مشکل‌های ما (مشبه به)
کیمیاسازان گردون را ببین
بشنو از میناگران هر دم طنین (۳۰۷۴/۴)
کیمیاسازان (اولیا = مشبه) ← میناگران (مشبه به)

پی نوشت

۱. تناسی: یعنی خود را به فراموشی زدن. در کتاب‌های بیان آمده
است که در استعاره به علت دعوی اتحاد بین مشبه و مشبه به رابطه
تشبیه به فراموشی سپرده می‌شود، همین امر می‌تواند درباره تشبیه
بدلی نیز تعمیم یابد.

منابع

۱. احمدنژاد، کامل؛ معانی و بیان، ج ۱، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۸۲.
۲. بهار، محمدتقی؛ دیوان، ج ۱، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۳۵.
۳. جلال‌الدین محمد مولوی، مثنوی، به تصحیح نیکلسون، ج ۶، انتشارات مولی، ۱۳۶۸.
۴. شمیسا، سیروس؛ بیان، ج ۹، تهران، انتشارات فردوس، ۱۳۸۱.
۵. شیرازی، احمد امین؛ آیین بلاغت (شرح مختصر المعانی)، جلد سوم، ج ۱، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰.
۶. عبدالقاهر جرجانی؛ اسرار البلاغه، مترجم: جلیل تجلیل، ج ۴، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.
۷. فرشید ورد، خسرو، در گلستان خیال حافظ، تهران، بنیاد نیکوکاری نوریانی، ۱۳۵۷.
۸. ادبیات فارسی (۱) سال اول دبیرستان، کد ۲۰/۱/۱
۹. ادبیات فارسی (۲) سال دوم دبیرستان، کد ۲۲۰/۱
۱۰. ادبیات فارسی (۳) سال سوم دبیرستان، کد ۲۴۹/۱